

УДК 391(477.75) «03/09»

<http://doi.org/10.5281/zenodo.1476689>

М. В. Пархоменко

аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ОДЯГ ГОРОДЯН РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ХЕРСОНЕСА – ХЕРСОНА В КОНТЕКСТІ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ

У статті розглядаються й аналізуються різноманітні джерела, які характеризують одяг городян ранньосередньовічного Херсонесу – Херсону. У «моду» вже в IV ст. увійшли багатошарові туніки, довгі й короткі штани, чоботи. У цілому можна стверджувати, що в повсякденному вбранні херсоніти наслідували загальновізантійським тенденціям. Херсоніти знали й використовували всі відомі типи тканин, але льон і бавовна, більш поширені в інших провінціях імперії, швидше за все, були тут привізними, і тому більш звичною для мешканців Херсонеса була шерсть. Шовк, швидше за все, привозився переважно для потреб церковної служби, використовуючись в елементах шат поховання та священнослужителів.

Ключові слова: Херсонес-Херсон, Візантія, одяг, тканина, склепи.

В статье рассматриваются и анализируются различные источники, которые характеризуют одежду горожан раннесредневекового Херсонеса–Херсона. В «моду» уже в IV в. вошли многослойные туники, длинные и короткие штаны, сапоги. В целом можно утверждать, что в повседневной одежде херсониты последовали общевизантийским тенденциям. Херсониты знали и использовали все известные типы тканей, но лен и хлопок, наиболее распространенные в других провинциях империи, скорее всего, были здесь привозными, и поэтому более привычной для жителей Херсонеса была шерсть. Шелк, скорее всего, привозился преимущественно для нужд церковной службы, используясь в элементах убранства захоронения и священнослужителей.

Ключевые слова: Херсонес-Херсон, Византия, одежда, ткань, склепы.

Clothing in Byzantium Chersonesos in the Early Middle Ages was quite conservative. It had not dramatically changed since the Late Antique period, inherited the main features of the antique garments and remained almost unchanged until the Late Middle Ages.

The archeological analysis helped to determine the circle of sources to discover the clothing and its elements. Archeological findings are divided to groups: fabrics, fasteners (buckles and buttons), head adornments, rings, neck adornments and amulets, shoes. The clothing images on the early Christian crypts indicate the changes in the aesthetic ideals of the Chersonyitians' clothing which was connected mostly with the Christian philosophy that was reflected in the covered silhouettes. Fashion of the 4th century presumed multilayered tunics, short or long trousers, boots. On the whole, Chersonyitians adopted general Byzantium fashion in their everyday garments. Perhaps they even outgo some other parts of the empire owing to the barbarian influence. Chersonyitians were acquainted to and used all the known fabric types, but cotton and linen while widespread in the other parts of the empire most probably were imported here and therefore wool was more common for the citizens of Chersonesos. Silk most likely was imported for the church needs and was used in the burial garments and for clergymen.

Key words: Chersonesus-Cherson, Byzantium, clothes, textile, crypts.

Постановка проблеми. За спостереженнями більшості дослідників візантійського костюма, і зокрема М. Парані, одяг у Візантії грав непросту роль, що виходила за межі задоволення звичайної потреби захисту людського тіла від негоди [36, с. 411]. Він був відображенням статусу – політичного, релігійного, економічного чи соціаль-

ного [59, с. 23]. Стан людини в суспільстві «читався з одягу», будучи зашифрованим в окремих його елементах та аксесуарах, особливо в їхньому оформленні, у різноманітності матеріалів (тканин, барвників, дорогоцінних речовин), у кольорі шат, техніці їх виготовлення та декоративних мотивах [61, с. 20].

У той же час візуальне сприйняття образу людини змінювалось у зв'язку з трансформацією естетичного ідеалу, що відбувався в ранньовізантійський період IV–VII ст. Тіло перестало бути об'єктом захоплення і сприймалося як джерело спокуси, тому мало бути закритим [12, с. 13]. Так змінилася сама філософія одягу – з ненав'язливого елемента, витканого з легких тканин, що підкреслював естетику тіла, а не приховував її, відтепер він перетворювався на футляр, який ретельно приховував носія, і в самостійний символічний елемент, що говорив про соціальне становище, професію, походження людини.

Аналіз актуальних досліджень. Однак незважаючи на таку специфічність, проблемність та інформативність, як спеціальна тема для дослідження візантійський одяг вкрай рідко привертає увагу вчених. Безумовно, як у вітчизняній так і в зарубіжній історіографії є безліч часто повторюваної інформації, яка описує візантійський костюм. Але, по-перше, вона дає уявлення про одяг візантійської знаті. По-друге, переважно йдеться про зовнішній вигляд мешканців мегаполісів, таких, як Антіохія або Константинополь. По-третє, узагальнюючі праці про візантійський одяг написано переважно на підставі інформації письмових джерел.

Загалом роботи, що стосуються цієї теми, можна розділити на кілька груп. Перша група – це видання, присвячені історії моди в різні епохи. В усіх виданнях є розділ про костюм Візантії, але він, як правило, невеликий [9, с. 42; 13, с. 74; 14, с. 27]. Як ілюстративний матеріал автори цієї групи праць часто використовують малюнки сучасних художників. Вигідно відрізняється в цьому відношенні праця М. Н. Мерцалової [34, с. 130], для якої характерна велика ретельність у підборі матеріалу та його аналізі. Другу групу складають дослідження істориків мистецтва [39, с. 562]. Їх особлива цінність полягає в тому, що вони добре ілюстровані. Мистецтвознавці роблять доступними велику кількість творів мистецтва, ретельно атрибутованих. Такою, наприклад, є праця О. Попової.

Особливу групу робіт становлять дослідження повсякденного життя візантійців

[38, с. 79; 49, с. 376–377; 25, с. 222]. Усі вони побудовані за одним принципом: матеріал скомпонований за такими рубриками: географія, заняття, їжа, дозвілля, освіта, костюм тощо. Ці книги містять багатий фактичний матеріал з культури епохи, але ілюстративний матеріал, який використовують автори, дуже низької якості. Це в основному «прориси» або чорно-білі фотографії. Особливою увагою користувалася, звичайно, фігура імператора. У першу чергу у вітчизняній історіографії це роботи М. А. Поляковської, С. Б. Сорочана, М. М. Болгова. Спробу подолати «роздробленість» у викладі і, головним чином, в осмисленні проблем культури Візантії, одним із перших у вітчизняній історіографії зробив О. П. Каждан [28].

Єдиним спеціальним дослідженням, присвяченим візантійському одягу, є робота Л. Бала, але й вона, в основному, зосереджує погляд читача на образі мешканця столиці, рідко торкаючись одягу провінціалів [59, с. 23].

Костюм мешканця ранньосередньовічного Херсонеса–Херсона узагалі не був предметом вивчення для дослідників, що пов'язано, на наш погляд, із відсутністю письмових джерел, які відображають цю проблему, і фрагментарністю даних археологічних джерел. Деякі замітки щодо одягу херсонітів були зроблені С. Б. Сорочаном [49, с. 376–377], але вони не дають цілісної картини вбрання городянина візантійського Херсона.

Відсутність спеціальних робіт, присвячених одягу мешканців ранньосередньовічного Херсонеса–Херсона обумовлює **актуальність** нашої роботи.

Джерельну базу роботи можна розділити на дві групи. До першої належать джерела з історії костюма у Візантії в цілому.

По даній темі існує певна кількість письмових джерел різного роду, за якими можна реконструювати елементи зовнішнього вигляду й одягу візантійців. Це, насамперед: Діон Кассій «Римська історія»; Прокопій Кесарійський «Таємна історія», Євсевій Кесарійський «Церковна історія», Іоанн Лід «Про магістратів римського народу»; Костянтин Багрянородний «Про управління імперією» і деякі інші джерела,

в яких зустрічається згадка про візантійське вбрання.

Важливими є образотворчі джерела, насамперед книжкова мініатюра і розписи храмів та іконопис, які є найважливішим різновидом джерел. На жаль, систематичних каталогів такого роду джерел не існує [12, с. 3].

Друга група джерел представляє одяг городян провінційного Херсонеса–Херсона. Це, головним чином, матеріали, отримані з археологічних розкопок міста. Особливу увагу привертає зображення одягу херсонітів на стінах пізньоантичних – ранньовізантійських склепах. На сьогодні відкрито тринадцять склепів з фресковими розписами. У шести з них є зображення людей. Це склепи: № 511/1894 р, № 2114/1853 р, склеп 1909, склеп на землі Н. І. Тура, склеп (2) 1998–1999 рр. [55, с. 343], № 2/2008. Датуються вони в основному другою половиною IV – початком V ст. [43, с. 451, 462, 469, 503–507]. Ці зображення ніколи не аналізувалися в історіографії з погляду реконструкції одягу мешканців Херсонеса.

Метою роботи є визначення елементів одягу, поширеного серед городян Херсонеса–Херсона за доби раннього середньовіччя.

Виклад основного матеріалу. Зовнішній вигляд городянина Херсонеса не привернув уваги хроністів, які писали про місто, і залишив лише ледь помітний слід в археологічних речових знахідках, а також у нечисленних зображеннях в херсонських сакральних спорудах. Втім, проблема специфічності джерельної бази для дослідника візантійського одягу в Херсонесі–Херсоні актуальна і для візантійської цивілізації в цілому. Так, за зауваженням М. Парані, археологічні дані набагато змістовніші в тому, що стосується пізньоантичної сукні, завдяки багатющим знахідкам різних предметів одягу та інших виробів з тканини, виявлених в єгипетських некрополях, в сирійських поселеннях та ін. [36, с. 412].

У порівнянні з цими знахідками, фрагменти тканин і деталей одягу в середньовічних пізньовізантійських поселеннях – велика рідкість [60, с. 207]. Більш частими є знахідки краще збережених металевих предметів, пов'язаних з одягом, а саме пряжок і

гудзиків [36, с. 412]. Така ситуація характерна як для розкопок житлових кварталів ранньовізантійського Херсонеса–Херсона, так і для міського некрополя, який зі зміною обряду поховання перестає свідчити про одяг його мешканців [54, с. 182–202].

До візуальних джерел ми можемо віднести зображення на сакральних фресках, відбитках Євлогій, медальйонах, безсумнівно, місцевого виробництва, але вони носили переважно канонічний характер і по них можна судити, більшою мірою, про зовнішній вигляд візантійця як такого, ніж про реальні особливості одягу мешканця ранньосередньовічного Херсона.

До таких джерел можна віднести зображення чоловіка, знайдене під час розкопок храму № 19 К. К. Косцюшко-Валюжиничем. Тут на ранньовізантійській мармуровій плиті для облицювання стін була зображена чоловіча постать «...у короткому, до колін, одязі, підперезана». Швидше за все, так описувалася звичайна туніка. Вона ж відноситься до зображення Св. Герасима з Лікії [15, с. 23].

Особливої уваги заслуговують зображення одягу херсонітів, залишені на пізньоантичних – ранньовізантійських склепах, датування яких дотепер є спірним. На сьогодні відкрито тринадцять склепів з фресковим розписом, в шести з яких є зображення людей. Це склепи: № 511/1894 р, № 2114/1853 р, склеп 1909, склеп на землі Н. І. Тура, склеп (2) 1998–1999 рр. [55, с. 343], № 2/2008. М. І. Ростовцев, спираючись на нумізматичний матеріал, датував їх другою половиною IV – початком V ст. [43, с. 451, 462, 469, 503–507]. (Додаток 1.)

Пізніше цю дату підтримали П. Д. Діатроптов [19, с. 34–36], Л. Г. Хрушкова [57, с. 34–36], І. А. Завадська [21, с. 258–288]. Точку зору про більш пізнє створення розписних склепів – не раніше другої половини V і навіть початку VI ст. – відстоював В. М. Зубар [22, с. 12]. Є. Я. Туровський, А. А. Філіппенко, М. В. Фомін вважають, що створення херсонеських розписних склепів та їх функціонування не виходить за межі порівняно вузького проміжку часу – друга половина IV – початок V ст., причому частина з них (в яких присутня Костянтинівська хризма) не виходить за межі IV ст.

[53, с. 99–104]. У будь-якому разі це – ранньовізантійський матеріал.

Із правого боку від входу в склеп № 511/1894 р. зображена жінка з оголеним торсом спиною до глядача. Її ліва рука граційно притримує піднятий край покривала, права опущена, злегка зігнута й утримує драпіровку з іншого боку. Волосся зібране вузлами, обличчя та спина сильно пошкоджені ударами гострого знаряддя. Висота фігури – близько 1 м, фарба – світла, фон блідий, контур виконаний більш темним кольором. (Додаток 1.)

Із лівого боку від входу намальовані дві оголені людські фігури з крилами і вінками на голові, що лежать поруч, зі звисеними донизу ногами. Фарба також світла, фон блідий, контури прокреслені темним. Листя вінка і гілки, розкидані по тілу, самі тіла були писані мокрою кистю без контурів [44, с. 443; 55, с. 323]. (Додаток 1.)

Ця композиція може дати про візантійський одяг мало інформації, оскільки зображення, скоріше, тяжіє до античної традиції, хоча може дати певне уявлення про жіночу зачіску зібрану вузлами. Якщо врахувати, що зачіска візантійської жінки була копією античної грецької зачіски [12, с. 43], то в цьому випадку волосся зачісували назад і утворили на потилиці вузол [51, с. 138], що і представлено на зображенні у склепі. Втім, типи зачісок були різноманітними – від дівочої коси до пишної зачіски з локонами [12, с. 43]. (Додаток 1.)

Церковні приписи не могли не вплинути на пишність головного убору. Так, наприклад, 96-й канон Трульського собору 690/691 р вказує: «Ми батьківськи лікуємо тих, хто на спокусу іншим прибирає і прикрашає волосся штучним чином і тим самим пропонує нетвердим душам приманку, лікуємо належною епитимією, наставляючи і повчаючи жити скромно» [38, с. 80]. (Додаток 1.)

Відтепер на людях волосся простолюдинок було заховане під накидкою, мафорієм [13, с. 74] і, як правило, гладко зачесаним. Зачіски ж знатних дам мали або німбоподібну форму, або кулясту, іноді з випущеними локонами [12, с. 44]. Так, локони на зображенні жінки в склепі випущені до лоба і до потилиці, решта зібрані в кулясту

гулю, що може свідчити про знатність походження зображеної.

Також для прикраси знатні дами використовували гребені. Ктенія – гребені – виготовляли з кістки і дерева, вони є частими знахідками на херсонському городищі і траплялися в некрополі. Знатні дами прикрашали їх золотом і сріблом, нерідко в комплекті зі слоновою кісткою та дорогоцінними металами, обрамляли ручні дзеркала. Такі знахідки зустрічаються в могилах на кладовищі при «Базиліці на пагорбі» (храм № 14), деякі поховання якого датуються X ст. [8].

Наступний склеп № 2114/1853 р. більш інформативний в питанні чоловічого одягу. Праворуч від входу в нього, в простінку стіни, була зображена повернена вправо чоловіча постать, з висунутою вперед лівою ногою, зверху і зліва обрамлена червоною смугою [44, с. 454]. Чоловік одягнений у жовту туніку з довгими рукавами, яка не доходить до колін, і підпоясана в талії, жовті штани, на краях яких жовтий колір переходить в червоний. На рукавах туніки червоні вилоги. Внизу туніки чорна вставка [55, с. 326]. (Додаток 1.)

Туніка – основна чоловіча і жіноча одяг Візантії – була відображенням мінливої філософії сукні. У пізній античності вона замінила спадаючий одяг із м'яких тканин, який обвивав тіло складками, на простору сорочку, часто виткану на ткацькому верстаті у вигляді цілісного шматка тканини і просто зшити з боків [36, с. 415]. У середньовічний період вона стала зшитим одягом, із більш дрібних частин тканини [59, с. 75]. У пізньоантичний і ранньосередньовічний період туніка прикрашалася кольоровими стрічками і орнаментом по нижньому краю. Чоловіча туніка носилася під пояс поверх штанів, доходила, як правило, до колін і мала довгі рукави [36, с. 415]. Вона могла бути багатошаровою. Перша, нижня, представляла собою два прямокутних полотнища тканини з довгими рукавами, сильно звужуються до зап'ясть. Друга, верхня була з укороченими рукавами на підкладці.

Однією з ознак високого соціального статусу носія такого одягу були облямовані, оброблені облямівкою рукава [12, с. 44],

саме так, як це представлено на фресці зі склепу. Крім того, ми бачимо, що характер крою, представлений на малюнку, так само був зшитим з дрібних деталей. Виходячи з цих ознак, в склепі зображений чоловік значного походження в типовій пізньоантичній або ранньовізантійській одязі, оскільки хронологічні рамки зображення, на наш погляд, не можуть виходити за межі раніше IV ст. (Додаток 1.)

Окрім того, важливим елементом чоловічого одягу, представленим на зображенні, є штани. Цей елемент чоловічого костюма проник від варварів у римські легіони вже на початку нашої ери, але значного поширення у візантійській моді він набув не раніше IV–V ст. [37, с. 43].

Штани були двох видів – короткі до колін і довгі до щиколоток. Обидва види одягалися як окремі частини у вигляді панчів, прикріплених зав'язками до поясу. У пізній античності і ранньому середньовіччі в моді були довгі широкі шаровари і короткі вузькі штани [12, с. 44]. Штани з драпіруванням, представлені в описі склепу М. І. Ростовцева, також могли дозволити собі лише представники соціальної верхівки. Як елемент повсякденного одягу, вони, на думку низки дослідників, поширилися в Північному Причорномор'ї в масовому побуті значно раніше інших куточків імперії, що пов'язують зі специфічними кліматичними умовами і варварським впливом [18, с. 133–134]. Але якщо погодитися з таким твердженням, виникає питання, чому це не відбилося в образотворчому мистецтві повсякденних сцен пізньої античності в Херсонесі до III ст.?

В. І. Кадеєв, який досліджував повсякденний одяг Херсонеса використовуючи різні візуальні джерела, у тому числі зображення на надгробках, штанів серед одягу херсонітів, причому навіть у складі римського легіону, не зазначає [27, с. 58–63]. Можна припустити, що автори скульптур і барельєфів із пізньоантичного Херсонеса тяжіли до канонічних зображень побутових сцен своєї батьківщини Еллади, де носіння штанів засуджувалося та сприймалося як варварський моветон, а тому побутова реальність художниками не відображається. Але навіть якщо це так, ми можемо конста-

тувати, що до IV ст. ця ситуація змінюється, оскільки на всіх зображеннях чоловіків цього періоду в Херсонесі були намальовані штани, що ще раз побічно підтверджує посилення варварського, а також малоазійського впливу в мистецтві і повсякденному житті Херсонеса. Можливо, тепер цей предмет одягу сприймався не як ознака варварства, а як приховування оголеного тіла, що протиставлялося в християнських склепах античному мистецтву.

У відомому склепі 1909, «склепі на землі Н. І. Тура» із фрескового розпису VI ст. на правій стіні в лівій частині збереглися сліди зображення рослини, покритої плодами або квітам [27, с. 58–63]. На деякій відстані від куща поміщено жіночу фігуру, яка одягнена в подвійну туніку, підпоясану на талії. Верхній одяг жовтий, нижній червоний, причому нижній доходить до ступень, верхній – до колін [23, с. 71]. Жінка одягнена в типовий багат шаровий візантійський костюм. Це були широкі сорочкоподібні туніки – нижня доходила до щиколоток і мала вузькі рукави, коротка верхня залишалася з широкими рукавами. Слід звернути увагу, що колір і приталеність туніки говорить про час раннього середньовіччя, пізніше силует стає прямокутним, а червоний колір нижньої туніки говорить про знатності дами [12, с. 47]. Жінки зі знатних родин іноді запозичили атрибути з царського одягу, тому деякі дами носили червоні сукні з довгими вузькими рукавами, так звані скарлата [12, с. 47]. (Додаток 1.)

Праворуч від жіночої фігури розміщується чоловіча, не менш цікава для вивчення в плані зображених елементів одягу. За твердженням М. І. Ростовцева, намальований тут чоловік одягнений «майже так само», як і людина, зображена в Уваровському склепі 1853 р. На ньому – короткі червоні штани, довга з рукавами жовта туніка з червоними вставками, на ногах жовті сандалі з червоною шнурівкою до колін [44, с. 477]. В даному випадку він зображений одягненим в далматику (стихар) [50, с. 282]. Мабуть, це вказує на його приналежність до священнослужителів, оскільки такий одяг носили клірики. Схожа фігура чоловіка зі склепу 1904 (1853) р., що знаходиться біля храму Богоматері Влахернської, зображена

в штанах, а на ногах – сандалі [50, с. 257].

У склепі № 2/2008 фігури людей представлені в трьох композиціях. «Полювання на косулю і зайця». На другому плані, в центрі, верхи на коні зображений молодий чоловік зі списом, який женеться за косулею і зайцем. Голова і торс розгорнуті до глядача. Він одягнений у червону сорочку, охристий плащ, сині штани і вохристо-жовті чоботи. На голові – шолом. Кінь в профіль, скаче галопом. Перед ним на задньому плані косуля і заєць. Фігури тварин передані в профіль [42, с. 19–26]. (Додаток 1.)

«Полювання на кабана». Сцена поміщена на протилежній стіні. У центрі вершник на коні, що рухається зліва направо, в галопі. У лівій руці – вуздечка, в правій – занесений для удару спис. Одягнений він у червону сорочку, сині штани, сіро-синій плащ і жовті чобітки. Перед ним в профіль зображений великий темно-коричневий кабан, готовий кинутися на мисливця. Між мисливцем і кабаном собака з червоним нашійником [42, с. 19–26]. (Додаток 1.)

«Два вершники». Сцена поміщена на центральній стіні. Тут зображені два вершники, звернені обличчям один до одного. Зліва в профіль – чоловік у червоній сорочці, синіх штанах, синьому плащі і жовтих чобітках. Він сидить у спокійній позі, тримаючи в руках вуздечку. Кінь також в профіль, на витягнутих ногах. Напроти нього вершник у дзеркальному відображенні. Різниця лише в тому, що кінь світло-рудой масті, а чоловік одягнений у охристий плащ [42, с. 19–26]. (Додаток 1.)

На думку дослідників цього рідкісного поховального комплексу, він міг належати вихідцям з придунайських територій, можливо, пов'язаних з римською адміністрацією. Відкриті предмети з комплексу датуються II–III ст., що може дозволити констатувати дату початку функціонування поховального комплексу [55, с. 342], але в приміщеннях були знайдені речі і набагато більш пізнього часу [24, с. 21]. Звертає на себе увагу свічник, що відноситься до випадкових знахідок з Херсонеса – «підставку у вигляді вершника на коні». Вершник одягнений у схожу туніку і штани. Датуються предмет IV–VI ст., а його походження, швидше за все, Мала Азія [50, с. 510].

Таким чином, зображення одягу в склепах свідчать про зміну естетичного ідеалу одягу херсонітів, що прийняв варваризацію і візантійські риси, разом з християнською філософією закритості силуету.

Пізніші джерела мало що додають до закінченого образу городянина. Так, на одному з ранньовізантійських амфорисків, знайдених на городищі, зберігся відтиск «...із зображенням чоловічої голови, зверненої вправо, в прикрашеному пір'ям уборі» [16, с. 52]. Рельєфні зображення одягу херсоніти залишили на відбитках з образами святого Фоки та інших шанованих святих візантійського Херсона [15, с. 30–31]. Але й вони не відображають якусь специфіку зовнішнього вигляду мешканців міста. Таку інформацію нам можуть дати лише археологічні артефакти, виявлені, внаслідок специфіки християнського поховального обряду, у вкрай незначній кількості і, до того ж, в різночасових могилах.

Залишки одягу і його атрибутів можна розподілити за такими типами: тканини, застібки (пряжки і гудзики), головні прикраси, кільця, шийні прикраси й амулети, взуття. Фрагменти тканини, кращого в візантійському Херсонесі ступеня збереження, знайдені в одній з могил «храму з аркосоліями» у Портовому районі. Виявлена в ньому червона шовкова тканина була прикрашена срібними парчевими вставками із зображеннями фантастичних птахів і тварин [29, с. 162–165]. Голови похованих покривали шовкові скуфії. Залишки їх матерії були знайдені К. К. Косцюшко-Валюжиничем при розкопках в 1903 р, де тканина просто служила покривом, покладеним на голову похованого. Вона була прикрашена геометричним малюнком, а по краю облямована стрічкою з вкрапленням золотих ниток [32, с. 38]. Навряд чи такий сорт тканини був доступний рядовим жителям міста, проте, як показує подальший розгляд, такі випадки цілком могли бути аж ніяк не поодинокими.

Видно, що більшість предметів костюма, зображених у склепах, намальовані кольоровими. Відомо, що візантійський одяг виготовлявся переважно з лляних, бавовняних і вовняних тканин, в першу чергу – з лляних. А оскільки це волокно нелегко забарвлювалося, одяг з нього зазвичай не

був кольоровим. Для прикраси використовували декоративні елементи з вовни, точніше, з пофарбованої пряжі [36, с. 413]. Фарбована шерсть широко використовувалася для виробництва тунік і накидок, що видається цілком вірогідним поясненням кольорового одягу зі склепів, враховуючи екологічні можливості Херсонеса–Херсона і зафіксоване тут вирощування овець, вовна яких йшла на пряжу. Втім, як варіант, можливий і шовк.

У декількох склепах виявлені залишки шкіряного взуття, в основному, підшов, але у зв'язку з поганим збереженням, детально відтворити зовнішній вигляд виробів вкрай важко. Помітно лише, що на деяких фрагментах зустрічаються ажурні вирізки і відтиснуті штампом прикраси [33, с. 53, 109].

Своє вбрання херсоніти намагалися прикрашати всілякими аксесуарами. На території міста в VI–VIII ст. працювали майстерні з виробництва пряжок: одна – у північно-східному районі III кварталу й, інша, можливо, близько Східної площі [3, с. 168]. Тутешні майстри, орієнтуючись на візантійські зразки, могли виготовляти великі ремінні пряжки з хрестами грецького типу, а пізніше – і прямокутні. При цьому техніка варіювалася: включаючи лиття, штампування і позолоту. Знахідки ливарних форм теж свідчать про виготовлення поясних наборів. Сліди безперервного виробництва цього аксесуара одягу простежуються при розкопках ранньосередньовічного некрополя і городища. Майстерні Херсона партіями випускали пряжки відомих типів («Коринф» і «Сіракузи»), які у великій кількості надходили на прилегли навколишні землі [2, с. 43–46].

Пряжку не можна безпосередньо назвати прикрасою, це, скоріше, річ, необхідна в гардеробі. Однак цю деталь намагалися по можливості прикрасити орнаментом на шитку, створити для неї язичок оригінальної форми [50, с. 242]. У деяких з них були заглиблення для каменю або скла [58, с. 271].

Подібним чином намагалися прикрасити і гудзики. При розкопках Г. Д. Белова

в могилі був знайдений бронзовий гудзик-бубонець зі щілиною посередині [5, с. 123]. При ходьбі він повинен був видавати легкий, ледь помітний дзвін. У базиліці 1935 р., в могилі № 22 був виявлений бронзовий гудзик кулястої форми, порожній усередині [5, с. 120]. Такі ж гудзики входили до інвентаря поховань храму, розкопаного в 1963 р., і залишалися в ходу досить тривалий час; збільшувалися в кількості з IX ст. [46, с. 28, 41].

В цілому можна сказати, що вбрання мешканців візантійського Херсона ранньосередньовічного періоду відрізнялося консервативністю. Воно не змінилося кардинально з пізньоантичного часу, успадкувавши основні риси античного одягу, і збереглося без істотних змін до періоду пізнього середньовіччя.

Здійснений аналіз намітив можливе коло джерел, які можуть бути використані для відтворення одягу та його елементів. Археологічні джерела розподіляються на основні типи – тканини, застібки (пряжки і гудзики), головні прикраси, кільця, шийні прикраси й амулети, взуття. Зображення одягу в ранньосередньовічних склепах свідчать про зміну естетичного ідеалу одягу херсонітів, що набув нових рис, пов'язаних, насамперед, із християнською філософією обов'язковості закритості силуету. У «моду» вже в IV ст. увійшли багаточарові туніки, довгі і короткі штани, чоботи. В цілому, можна стверджувати, що в повсякденному вбранні херсоніти наслідували загальновізантійським тенденціям. Можливо, вони навіть випереджали інші частини імперії завдяки впливу варварського фактору. Херсоніти знали і використовували всі відомі типи тканин, але льон і бавовна, більш поширені в інших провінціях імперії, швидше за все, були тут привізними, і тому більш звичною для мешканців Херсонеса була шерсть. Шовк, швидше за все, привозився переважно для потреб церковної служби, використовуючись в елементах шат поховання та священнослужителів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адлер Б. Ф. *От наготы до обильных одежд* / Б. Ф. Адлер. – Берлин, 1923. – С. 270.
2. Айбабин А. И. *Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени* / А. И. Айбабин // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. – 1990. – Вып. 1. – С. 43–46.
3. Айбабин А. И. *Этническая история ранневизан-*

- тийского Крыма / А. И. Айбабин. – Симферополь, 1999. – С. 450.
4. Айбабин А. И. О производстве поясных наборов в раннесредневековом Херсонесе // Советская археология. – 1982. – № 3. – С. 190–198.
 5. Белов Г. Д. Отчеты о раскопках в Херсонесе за 1935–1936 гг. / Г. Д. Белов. – Симферополь, 1938. – С. 123–132.
 6. Беляев Л. А. Христианские древности: Введение в сравнительное изучение / Л. А. Беляев. – М., 1998. – С. 575.
 7. Беляев Н. М. Украшения позднеантичной и ранневизантийской одежды / Н. М. Беляев // *Requel d'etudes dediees a la memoire de N. P. Kondakov. I.* – Prague, 1926. – p. 233.
 8. Беляев С. А. Отчет о раскопках «Базилики на холме» 1974 г. / С. А. Беляев // НЗХТ. – № 1725. – Л. 45–49.
 9. Блейз А. История в костюмах от фараона до денди / А. Блейз. – М., 2002. – с. 176.
 10. Болгов Н. Н. Культурный континуитет в Северном Причерноморье IV–VI вв. / Н. Н. Болгов. – Нижний Новгород: Изд-во Нижегородского государственного университета им. Н. И. Лобачевского, 2002. – С. 150.
 11. Болгов Н. Н., Смирняцких Т. В., Сбитнева Ю. Н. Частная жизнь женщины в ранней Византии / Н. Н. Болгов. – Белгород, 2009. – С. 167.
 12. Болгов Н. Н., Сбитнева Ю. Н., Будаева Н. С. История одежды и костюма в Византии / Н. Н. Болгов, Ю. Н. Сбитнева, Н. С. Будаева. – Белгород, 2009. – С. 97.
 13. Будур Н. История костюма / Н. Будур. – М., 2001. – С. 480.
 14. Верецагин В. А. Память прошлого / В. А. Верецагин. – СПб.: Сирис, 1914. – С. 45.
 15. Византийский Херсон. Каталог выставки / Отв. ред. И. И. Чичуров. – М.: Наука, 1991. – С. 75.
 16. Голофаст Л. А. Амфориски из раскопок ранневизантийского Херсона / Л. А. Голофаст // *Античная древность и средние века: Византия и сопредельный мир.* – Свердловск, 1990. – С. 52–71.
 17. Гусейнов Г. М., Ермилова В. В. Композиция костюма / Г. М. Гусейнов. – М.: Academia, 2004. – С. 431.
 18. Давня історія України: навчальний посібник: У 2 кн. / Толочко П. П. (керівник авт. колективу), Козак Д. Н., Крижицький С. Д. та ін. – К.: Либідь, 1994. – Кн. I / Толочко П. П., Крижицький С. Д., Мурзін В. Ю. та ін.
 19. Диатроптов П. Д. Еще раз к вопросу о датировке росписей херсонесских христианских склепов / П. Д. Диатроптов // Церковная археология южной Руси. Сборник материалов международной конференции «Церковная археология: проблемы, поиски, открытия». – Симферополь, 2002.
 20. Дудникова Г. П. История костюма / Г. П. Дудникова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. – С. 416.
 21. Завадская И. А. Декоративно-символическая система росписи херсонесских христианских склепов / И. А. Завадская // МАИЭТ. – 2005. – Вып. 11. – С. 258–288.
 22. Зубарь В. М. По поводу датировки христианской росписи склепов из некрополя Херсонеса / В. М. Зубарь // *Научно-атеистические исследования в музеях.* – Л., 1988. – С. 12–27.
 23. Зубарь В. М., Хворостяный А. И. От язычества к христианству. Начальный этап проникновения и утверждения христианства на юге Украины (вторая половина III – первая половина VI в.) / В. М. Зубарь, А. И. Хворостяный – К., 2000. – С. 144–154.
 24. Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического в I–IV вв. н.э. / В. М. Зубарь. – Киев, 1982. – С. 144
 25. История Византии. – Т. 2. – М.: Наука, 1967. – С. 467.
 26. История Византии. – Т. 3. – М.: Наука, 1967. – С. 506.
 27. Кадеев В. И. Херсонес Таврический. Быт и культура (I–III вв. н. э.) / В. И. Кадеев. – Харьков, 1996. – С. 58–63.
 28. Каждан А. П. Византийская культура (X–XII в.) / А. П. Каждан. – СПб., 1997. – с. 284.
 29. Колесникова Л. Г. Храм в портовом районе (раскопки 1963–1965 гг.) / Л. Г. Колесникова // *Византийский временник.* – 1978. – Т. 39. – С. 162–165.
 30. Комиссаржевский Ф. История костюма / Ф. Комиссаржевский. – М., 2005. – С. 336.
 31. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1904 г. // ИАК. – 1906. – Вып. 20. – С. 32–76.
 32. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1903 г. / К. К. Косцюшко-Валюжинич // *Известия Императорской археологической комиссии.* – 1905. – № 16. – С. 38–88.
 33. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1901 г. / К. К. Косцюшко-Валюжинич // ИАК. – 1902. – Вып. 4. – С. 53–109.
 34. Мерцалова М. Н. Костюм различных времён и народов / М. Н. Мерцалова. – М.: АО «Академии моды», 1993. – С. 544.
 35. Ольговський С. Я. Античні держави Північного Причорномор'я: Навчальний посібник / С. Я. Ольговський – К.: Альтерпрес, 2007. – С. 133–134.
 36. Парани М. Ткани и одежда / М. Парани // *Оксфордское руководство по византистике / Оксфордское руководство по византистике / Ред. Э. Джеффрис, Дж. Хэлдон, Р. Кормак; пер. с англ. В. В. Швец; гл. ред. С. Б. Сорочан; ред. А. Н. Домановский, П. Е. Михалицын, А. Г. Чекаль.* – Вып. 1. – Харьков: Майдан, 2014. – 516 с. (Нартекс. *Vuzantina Ukrainensia.* Том 3).
 37. Плаксина Э. Б. История костюма / Э. Б. Плаксина. – М.: Академия, 2004. – С. 224.
 38. Поляковская М. А., Чекалова А. А. Византия: быт и нравы / М. А. Поляковская. – Свердловск: Изд-во Уральского университета, 1989. – С. 304.
 39. Попова О. С. Изобразительное искусство / О. С. Попова // *Культура Византии IV – первая половина VII в.* – М., 1984. – С. 573–596.
 40. Прокопий Кесарийский. Тайная история //

- Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история / Пер., ст., комм. А. А. Чекаловой. – М.: Наука, 1993. – С. 570.
41. Пыляев М. И. Драгоценные камни / М. И. Пыляев. – М., 1913. – С. 220.
 42. Рішняк О., Садова О., Туровський Є., Філіппенко А. Некрополь Херсонеса Таврійського. Нові сторінки в історії досліджень / О. Рішняк, О. Садова, Є. Туровський, А. Філіппенко. – Львів, 2012. – С. 124.
 43. Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись на юге России. Атлас. / М. И. Ростовцев. – СПб., 1913. – Т. 1. – С. 451, 462, 469, 503–507.
 44. Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись на юге России / М. И. Ростовцев. – СПб., 1914. – С. 443–444.
 45. Салтыков А. В. Самое близкое искусство / А. В. Салтыков – М.: Просвещение, 1934. – С. 289.
 46. Сводный отчет о раскопках в Херсонесе объединенной экспедиции в 1963–1964 гг. // Античная древность и средние века. – Свердловск, 1971. – Вып. 7. – С. 28 - 41.
 47. Сидоренко В. И. История стилей в искусстве и costume / В. И. Сидоренко. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2004. – С. 476.
 48. Сметанин В. А. Византийское общество XIII–XV вв. / Сметанин В. А. – Свердловск: Изд. УрГУ, 1987. – С. 288.
 49. Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Марченко В. М. Жизнь и гибель Херсонеса / С. Б. Сорочан. – Харьков, 2000. – С. 376–377.
 50. Сорочан С. Б. Византийский Херсон. Очерки истории и культуры / С. Б. Сорочан. – Харьков, 2005. – Ч. 1.
 51. Сыромятников И. С. История прически / И. С. Сыромятников. – М., 1977. – С. 218.
 52. Тарабукин Н. М. Очерки по истории костюма / Н. М. Тарабукин – М.: ГИТИС, 1994. – С. 155.
 53. Туровский Е. Я., Филиппенко А. А., Фомин М. В. Раннехристианская погребальная живопись Херсонеса–Херсона (к итогу дискуссии о датировке) / Е. Я. Туровский, А. А. Филиппенко, М. В. Фомин // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. - Сер. : Історія. - Харків, 2012. - т. № 1005 - Вип. 45 - С. 99 – 106.
 54. Фомин М. В. Погребальная традиция и обряд в византийском Херсоне (IV–X вв.) / М. В. Фомин. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. - Сер. : Історія.– Харьков, 2011. – С. 182 – 202.
 55. Фомин М. В. Раннехристианская живопись позднеантичного Херсонеса / М. В. Фомин // МАИАСК. – Севастополь, Тюмень, 2014. – Вып. 6. – С. 326.
 56. Фукс Э. Иллюстрированная история нравов / Э. Фукс. – Т. 1. – М.: Астрель, 1993. – с. 420.
 57. Хрушкова Л. Г. Христианские памятники Крыма (состояние изучения) / Л. Г. Хрушкова // ВВ. – 2004. – Т. 63 (88). – С. 169–177.
 58. Якобсон А. Л. Средневековый Херсонес. XII–XIV вв. / А. Л. Якобсон // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1950. – № 17.
 59. Ball J. L. Byzantine Dress Representations of Secular Dress in Eighth- to Twelfth Century Painting / J. L. Ball. – New York, 2005. – p. 233.
 60. Linscheid P. Earli Byzantine textiles from Amorium, Anatolia / P. Linscheid // Archaeological Textiles Newsletter. – Copenhagen, 2004. – p. 207.
 61. Lopez R. S. Silk industry in the Byzantine Empire / R. S. Lopez // Speculum – Vol. 20. – № 1. – London, 1945. – p. 20–32.

Parkhomenko M. V. The Clothes of the Citizens of Early Medieval Chersonesus-Cherson in the Context of Byzantine Tradition

REFERENCES

1. Adler B. F. *Ot nagoty do obilnyih odezhd* / B. F. Adler. – Berlin, 1923. – s. 270.
2. Aybabin A. I. *Hronologiya mogilnikov Kryima pozdnerimskogo i rannesrednevekovogo vremeni* / A. I. Aybabin // *Materialyi po arheologii, istorii i etnografii Tavrii*. – 1990. – Vyip. 1. – S. 43–46.
3. Aybabin A. I. *Etnicheskaya istoriya rannevizantiyskogo Kryima* / A. I. Aybabin. – Simferopol, 1999. – s. 450.
4. Aybabin A. I. *O proizvodstve poyasnyih naborov v rannesrednevekovom Hersonese* // *Sovetskaya arheologiya*. – 1982. – № 3. – S. 190–198.
5. Belov G. D. *Otcheti o raskopkakh v Hersonese za 1935–1936 gg* / G. D. Belov. – Simferopol, 1938. – S. 123 – 132.
6. Belyaev L. A. *Hristianskie drevnosti: Vvedenie v sravnitelnoe izuchenie* / L. A. Belyaev. – М., 1998. – s. 575.
7. Belyaev N. M. *Ukrasheniya pozdneantichnoy i rannevizantiyskoy odezhdyy* / N. M. Belyaev // *Requiel d'etudes dediees a la memoire de N. P. Kondakov. I. – Prague, 1926. – r. 233.*
8. Belyaev S. A. *Otchet o raskopkakh «Baziliki na holme» 1974 g.* / S. A. Belyaev // *NZHT*. – № 1725. – L. 45 – 49.
9. Bleyz A. *Istoriya v kostyumah ot faraona do dendi* / A. Bleyz. – М., 2002. – s. 176.
10. Bolgov H. H. *Kulturnyy kontinuitet v Severnom Prichernomorie IV–VI vv.* / H. H. Bolgov. – Nizhniy Novgorod: Izdatelstvo Nizhegorodskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo, 2002. – s. 150.
11. Bolgov H. H., Smirnyatskih T. V., Sbitneva Yu. N. *Chastnaya zhizn zhenschiny v ranney Vizantii* / H. H. Bolgov. – Belgorod, 2009. – s. 167.
12. Bolgov N. N., Sbitneva Yu. N., Budaeva N. S. *Istoriya odezhdyy i kostyuma v Vizantii* / N. N. Bolgov, Yu. N. Sbitneva, N. S. Budaeva. – Belgorod, 2009. – s. 97.
13. Budur N. *Istoriya kostyuma* / N. Budur. – М., 2001 – s. 480.
14. Vereschagin V. A. *Pamyat proshlogo* / V. A. Vereschagin. – SPb.: Sirius, 1914. - s. 45.
15. *Vizantiyskiy Herson. Katalog vystavki* / *Otv. red. I. I. Chichurov*. – М.: Nauka, 1991. – s. 75.
16. Golofast L. A. *Amforiski iz raskopok rannevizantiyskogo Hersona* / L. A. Golofast // *Antichnaya drevnost i srednie veka: Vizantiya i sopredelnyiy mir*. – Sverdlovsk, 1990. – S. 52 – 71.

17. Guseynov G. M., Ermilova V. V. *Kompozitsiya kostyuma / G. M. Guseynov.* – M.: Academia, 2004. – s.431.
18. *Davnaya IstorIya UkraYini: navchalniy posIbnik: U 2 kn. / Tolochko P. P. (kerIvnik avt. kolektivu), Kozak D. N., Krizhitskiy S. D. ta In.* – K.: LibId, 1994. – Kn. 1 / Tolochko P. P., Krizhitskiy S. D., MurzIn V. Yu. ta In.
19. Diatroptov P. D. *Esche raz k voprosu o datirovke rospisey hersonesskih hristianskih sklepov / P. D. Diatroptov // Tserkovnaya arheologiya yuzhnoy Rusi. Sbornik materialov mezhdunarodnoy konferentsii «Tserkovnaya arheologiya: problemy, poiski, otkryitiya».* – Simferopol, 2002.
20. Dudnikova G. P. *Istoriya kostyuma / G. P. Dudnikova.* – Rostov-na-Donu: Feniks, 2001. – s. 416.
21. Zavadskaya I. A. *Dekoratивно-simvolicheskaya sistema rospisi hersonesskih hristianskih sklepov / I. A. Zavadskaya // MAIET.* – 2005. – Vyip. 11. – S. 258- 288.
22. Zubar V. M. *Po povodu datirovki hristianskoy rospisi sklepov iz nekropolya Hersonesa / V. M. Zubar // Nauchno-ateisticheskie issledovaniya v muzeyah.* – L., 1988. – S.12 – 27.
23. Zubar V. M., Hvorostyanyiy A. I. *Ot yazychestva k hristianstvu. Nachalniy etap proniknoveniya i utverzhdeniya hristianstva na yuge Ukraini (vtoraya polovina III – pervaya polovina VI v.) / V. M. Zubar, A. I. Hvorostyanyiy – K., 2000.* – S. 144 – 154.
24. Zubar V. M. *Nekropol Hersonesa Tavricheskogo v I–IV vv. n.e. / V. M. Zubar.* – Kiev, 1982. – s. 144
25. *Istoriya Vizantii.* – T. 2. – M.: Nauka, 1967. – s. 467.
26. *Istoriya Vizantii.* – T. 3. – M.: Nauka, 1967. – s. 506.
27. Kadeev V. I. *Hersones Tavricheskii. Byit i kultura (I–III vv. n. e.) / V. I. Kadeev.* – Harkov, 1996. – S. 58 – 63.
28. Kazhdan A. P. *Vizantiyskaya kultura(X–XII v.) / A. P. Kazhdan.* – SPb., 1997. – s. 284.
29. Kolesnikova L. G. *Hram v portovom rayone (raskopki 1963–1965 gg.) / L. G. Kolesnikova // Vizantiyskiy vremennik.* – 1978. – T. 39. – S. 162–165.
30. Komissarzhevskiy F. *Istoriya kostyuma / F. Komissarzhevskiy.* – M., 2005. – s. 336.
31. Kostsyushko-Valyuzhinich K.K. *Otchet o raskopkah v Hersonese Tavricheskom v 1904 g. // IAK.* – 1906. – Vyip. 20. – S. 32 – 76.
32. Kostsyushko-Valyuzhinich K. K. *Otchet o raskopkah v Hersonese Tavricheskom v 1903 g. / K. K. Kostsyushko - Valyuzhinich // Izvestiya Imperatorskoy arheologicheskoy komissii.* – 1905.– № 16. – S. 38 – 88.
33. Kostsyushko-Valyuzhinich K. K. *Otchet o raskopkah v Hersonese Tavricheskom v 1901 g. / K. K. Kostsyushko – Valyuzhinich // IAK.* – 1902. – Vyip. 4. – S. 53 – 109.
34. Mertsalova M. N. *Kostyum razlichnyih vremYon i narodov / M. N. Mertsalova.* – M.: AO «Akademii modyi», 1993. – s. 544.
35. Olgovskiy S. Ya. *AntichnI derzhavi PivnIchnogo Prichornomor'ya: Navchalniy posIbnik / S. Ya. Olgovskiy – K.: Alterpres, 2007.* – S. 133–134.
36. Parani M. *Tkani i odezhda / M. Parani // Oksfordskoe rukovodstvo po vizantinistike / Oksfordskoe rukovodstvo po vizantinistike / Red. E. Dzheffris, Dzh. Heldon, R. Kormak; per. s angl. V. V. Shvets; gl. red. S. B. Sorochan; red. A. N. Domonovskiy, P. E. Mihalitsyin, A. G. Chekal.* – Vyip. 1. – Harkov: Maydan, 2014. – 516 s. (Narteks. Byzantina Ukrainensia. Tom 3).
37. Plaksina E. B. *Istoriya kostyuma / E. B. Plaksina.* – M.: Akademiya, 2004. – s. 224.
38. Polyakovskaya M. A., Chekalova A. A. *Vizantiya: byit i nrayvi / M. A. Polyakovskaya.* – Sverdlovsk: Izdatelstvo Uralskogo universiteta, 1989. – s. 304.
39. Popova O. C. *Izobrazitelnoe iskusstvo / O. C. Popova // Kultura Vizantii IV – pervaya polovina VII v. – M., 1984.* – S. 573 – 596.
40. Prokopiyy Kesariyskiy. *Taynaya istoriya // Prokopiyy Kesariyskiy. Voyna s persami. Voyna s vandalami. Taynaya istoriya / Per., st., komm. A. A. Chekalovoy.* – M.: Nauka, 1993. – s. 570.
41. Pyilyaev M. I. *Dragotsennyye kamni / M. I. Pyilyaev.* – M., 1913. – s. 220.
42. Rlshnyak O., Sadova O., Turovskiy E., Filippenko A. *Nekropol Hersonesa Tavricheskogo. NovI storInki v IstorIyi dosIldzhen / O. Rlshnyak , O. Sadova , E Turovskiy., A. Filippenko . – LvIv, 2012.* – s. 124.
43. Rostovtsev M. I. *Antichnaya dekorativnaya zhivopis na yuge Rossii. Atlas. / M. I. Rostovtsev – SPb., 1913.* – T. 1. – S. 451, 462, 469, 503–507.
44. Rostovtsev M. I. *Antichnaya dekorativnaya zhivopis na yuge Rossii / M. I. Rostovtsev.* – SPb., 1914. – S. 443–444.
45. Saltyikov A. V. *Samoe blizkoe iskusstvo / A. V. Saltyikov – M.: Prosvetschenie, 1934.* – s. 289.
46. *Svodniy otchet o raskopkah v Hersonese ob'edinennoy ekspeditsii v 1963–1964 gg. // Antichnaya drevnost i srednie veka.* – Sverdlovsk, 1971. – Vyip. 7. – S. 28 - 41.
47. Sidorenko V. I. *Istoriya stiley v iskusstve i kostyume / V. I. Sidorenko.* – Rostov-na-Donu: Feniks, 2004. – s. 476.
48. Smetanin V. A. *Vizantiyskoe obschestvo VIII–HV vv. / Smetanin V. A.* – Sverdlovsk: Izd. UrGU, 1987. – s. 288.
49. Sorochan S. B., Zubar V. M., Marchenko V. M. *Zhizn i gibel Hersonesa / S. B. Sorochan.* – Harkov, 2000. – S. 376–377.
50. Sorochan S. B. *Vizantiyskiy Herson. Ocherki istorii i kultury / S. B. Sorochan.* – Harkov, 2005. – Ch. 1.
51. Syiromyatnikov I. S. *Istoriya pricheski / I. S. Syiromyatnikov.* – M., 1977. – s. 218.
52. Tarabukin N. M. *Ocherki po istorii kostyuma / N. M. Tarabukin – M.: GITIS, 1994.* – s. 155.
53. Turovskiy E. Ya., Filippenko A. A., Fomin M. V. *Rannehristianskaya pogrebalnaya zhivopis Hersonesa–Hersona (k itogu diskussii o datirovke) / E. Ya. Turovskiy, A. A. Filippenko, M. V. Fomin // VIsnik HarkIvskogo natsIonalnogo unIversitetu ImenI V. N. KarazIna. - Ser. : IstorIya. - HarkIv, 2012. - t. 1005 - Vip. 45 - S. 99 – 106.*
54. Fomin M. V. *Pogrebalnaya traditsiya i obryad v vizantiyskom Hersonese (IV–X vv.) / M. V. Fomin. // VIsnik HarkIvskogo natsIonalnogo unIversitetu ImenI V. N. KarazIna. - Ser. : IstorIya.– Harkov, 2011.* – S. 182 – 202;

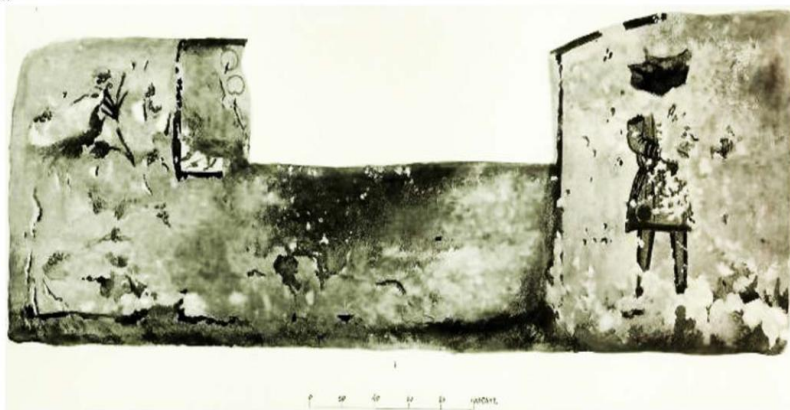
55. Fomin M. V. *Rannehristianskaya zhivopis pozdneantichnogo Hersonesa* / M. V. Fomin // MAIASK. – Sevastopol, Tyumen, 2014. – Vyip. 6. – S. 326.
56. Fuks E. *Illyustrirovannaya istoriya npravov* / E. Fuks. – T. 1. – M.: Astrel, 1993. – s. 420.
57. Hrushkova L. G. *Hristianskie pamyatniki Kryima (sostoyanie izucheniya)* / L. G. Hrushkova // VV. – 2004. – T. 63 (88). – S. 169–177.
58. Yakobson A. L. *Srednekovyyiy Hersones. XII–XIV vv.* / A. L. Yakobson // *Materialyi i issledovaniya po arheologii SSSR.* – 1950. – № 17.
59. Ball J. L. *Byzantine Dress Representations of Secular Dress in Eighth- to Twelfth Century Painting* / J. L. Ball. – New York, 2005. – r. 233.
60. Linscheid P. *Earli Byzantine textiles from Amorium, Anatolia* / P. Linscheid // *Archaeological Textiles Newsletter.* – Copenhagen, 2004. – r. 207.
61. Lopez R. S. *Silk industry in the Byzantine Empire* / R. S. Lopez // *Speculum* – Vol. 20. – № 1. – London, 1945. – r. 20–32.

Додаток 1

Мал. 1. Склеп № 511/1894. Елементи розпису (по М. І. Ростовцеву)

а.

б.

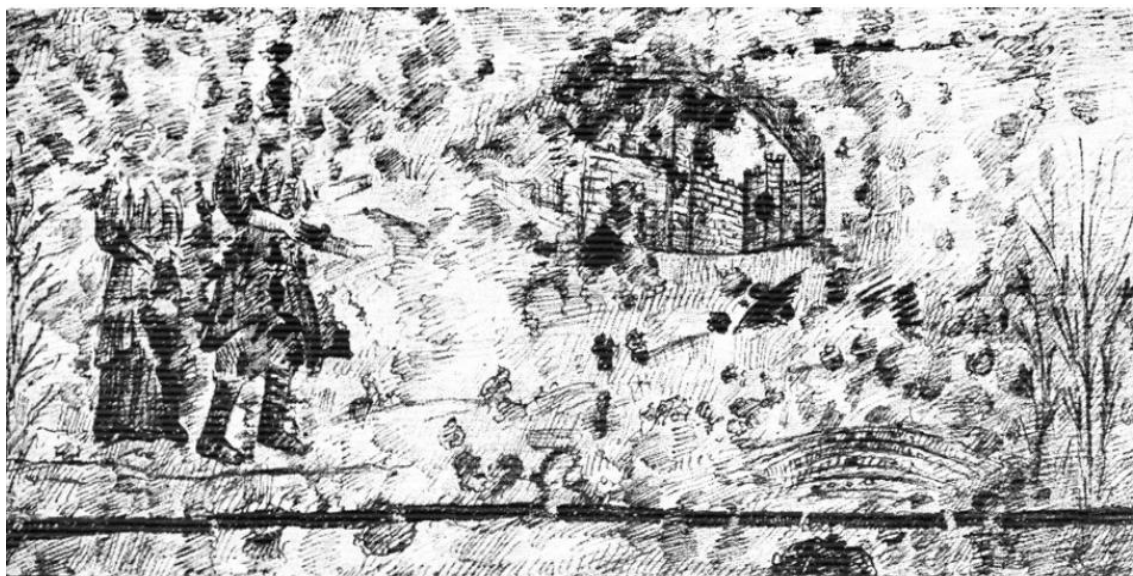
в.

Мал. 2.
Склеп №
2114/1904(18
53). Еле-
менти роз-
пису (по М. І.
Ростовцеву)

Мал. 3. Склеп 1909 г. Фігура. Елементи розпису (по М. І. Ростовцеву)

Мал. 4. Склеп «на землі Н. І. Тура». Композиція з фігурами (по М. І. Ростовцеву).

Мал. 5. Склеп №2/2008. Сцена полювання на козулю та зайця
(за: О. Рішетняк, О. Садова, Є. Туровський, А. Філіпенко)

Мал. 6. Склеп № 2/2008. Два вершники
(за: О. Рішетняк, О. Садова, Є. Туровський, А. Філіпенко)

Мал. 7. Склеп № 2/2008. Сцена полювання на кабана
(за: О. Рішетняк, О. Садова, Є. Туровський, А. Філіпенко)